

BAZI KUR'ÂN ÂYETLERİNDEKİ İLLÂ (إِلَّا) EDATINA İSTİSNÂ ANLAMI VERİLMESİNİN ZORLUĞU
ÜZERİNE
ON THE DIFFICULTY OF ATTRIBUTING THE MEANING OF EXCEPTION TO THE ILLA (إِلَّا)
PREPOSITION IN PARTICULAR QURANIC VERSES

Mustafa AYDIN*

Öz

Arapçada *illâ* (إِلَّا) edatı istisna edatlarının aslı ve temeli kabul edilir. Fakat âlimler, bir kısım Kur'ân âyetlerinde geçen *illâ* (إِلَّا) edatına istisnâ anlamı vermekte zorlanmışlardır. Başta Arap gramerinde önemli bir konuma sahip olan Sibeveyhi ve diğer gramercilerin verdiği bilgiler de bu konuda soruna çözüm getirmemektedir. Çünkü gramerciler, *illâ* (إِلَّا)'nın istisnâ dışında bir anlamda kullanılabileceğini belirtmedikleri gibi, *illâ*'nın bazı kelimelerle bir arada bulunduğu zaman farklı bir anlama gelebileceğini de söylememişlerdir. Ancak bazı âlimler, *illâ* edatının geçtiği âyetlerin bir kısmında bu edata istisnâ anlamı veremediklerinden, bu konuda farklı görüşler ve yorumlar ileri sürmüşlerdir.

Bu makalede, bazı Kur'ân âyetlerinde geçen *illâ* (إِلَّا) edatı hakkında âlimlerin yorumlarını inceleyerek konuyla ilgili soruna dikkat çekmek istiyoruz. Öncelikle Arap dilinin Kur'ân'la ilişkisine ve Arap gramerinin geç dönemde yazıya geçmesi nedeniyle bazı bilgi kayıpları yaşanmış olabileceğine işaret etmek gerektiğine dikkat çekiyoruz.

Anahtar Kelimeler: İllâ, İstisnâ, Arap dili, Sibeveyhi, Kur'ân.

Abstract

The *illa* (إِلَّا) preposition in Arabic language is accepted as the origin and the basis of the prepositions of exception. However, Muslim scholars have experienced difficulty while attributing the meaning of exception to some of the *illa* (إِلَّا) prepositions that are found in particular Quranic verses. The available information given by Sibeveyhi, who retains an important place in Arabic grammar, and the other linguists in this respect, does not offer a solution for the issue. This is because linguists not indicating that *illa* (إِلَّا) can be used in a different sense other than denoting exception while also not stating that *illa* (إِلَّا) can have a different meaning when used with some specific words. However, some Islamic scholars have suggested different views and comments on this issue owing to the fact that they were unable to attain the meaning of exception to some verses in Quran that contain the preposition of *illa* (إِلَّا).

By examining the comments of Muslim scholars regarding the meaning of the preposition of *illa* (إِلَّا) found in some Quranic verses, current article wishes to draw attention to the above mentioned problem. Above all, the article underlines the necessity to point out the relationship of Arabic language with Quran and the fact that the language might have experienced some loss of information due to the adoption of the writing system in the later periods.

Keywords: Illa, Exception, Arabic Language, Sibeveyhi, Quran.

A. Giriş

Bu araştırmanın amacı, Kur'ân'da *illâ* (إِلَّا) edatının geçtiği ve istisnâ anlamı vermekte âlimlerin zorluk çektikleri bazı âyetleri, Arap gramerinde *illâ* edatı hakkında mevcut bilgileri değerlendirmek suretiyle incelemektir. Monique Bernards, "Kur'ân-ı Kerim'de İstisna (Hûd Sûresi, 116. Ayet Örneği)" isimli makalesinde söz konusu ayeti, *illâ* edatı bağlamında değerlendirmiş ve âyetteki istisnânın *munkatı'* olduğu ve müstesnânın mansûb okunması gerektiği sonucuna ulaşmıştır (Bernards, 2004, 143, 150). Bize göre bu mevcut gramer bilgilerine dayanarak ulaşılmış bir sonuç olup tahkîke muhtaçtır.

Ancak buradan hareketle, özellikle Kur'ân'da *illâ* edatının geçtiği âyetlerden "*illâ+meşîet*, *illâ+izn* ve *illâ+qalîl*" kalıplarının zikredildiği âyetleri incelediğimizde, bu kalıpların geçtiği âyetlere anlam vermede âlimlerin sorun yaşadıklarını görmekteyiz. Âlimler, *illâ* edatının geçtiği âyetlerle ilgili olarak istisnâ anlamı dışında farklı anlamlar vermişlerdir. Bu konuda, bazı âlimlerin görüşlerini örnek olarak zikredebiliriz:

el-Ferrâ (ö. 207/822), *İllâ li-men ezine lehu* (إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ) (Sebe', 34/23) ifadesini, "Mukarreb bir meleşin ve bir nebînin şefâati fayda vermez ki, şefâat hususunda ona izin verilsin!" şeklinde açıklamaktadır. Bunun ardından, "Şefâat edeceği kimse hakkında ona izin verilinceye kadar" şeklinde de açıklandığını, bu durumda *men*'in meşfû'un leh'e (*kendisine şefaati edilene*) ait olduğunu belirtmektedir (Ferrâ, tsz, II/361).

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ayvansaray Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu.

el-Ferrâ, *Fe-qalîlen mâ yu'minûn* (فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ) (Bakara, 2/88) âyeti hakkında şöyle demiştir: “Bu hususta Arapçada iki durum söz konusudur: Birincisi, “Onlar, az veya çok hiç îmân etmediler” demektir. Bunun örneği Arapların *qillet* ile fiilin tamamını nefyettikleri şu sözleridir:

Qalle mâ re'eytu misle hâzâ qattu (قَالَ مَا رَأَيْتُ مِثْلَ هَذَا قَطُّ) [Bunun benzerini hiç görmedim]... İkincisi, “onların bir şeye îmân etmeleri ve onun dışındaki Peygamber (s.a.v) vb.'yi inkâr etmeleridir. Böylece kâfir olurlar” (Ferrâ, tsz, I/59-60). Ferrâ, *وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ* “Onların ekserisi [çoğu/çokları] Allah'a şirk koşmaksızın îmân etmez” (Yûsuf, 12/106) âyetinin de bu şekilde tefsir edildiğini söylüyor (Ferrâ, tsz, I/60).

el-Karâfi (ö. 684/1285), *illâ-qalîlâ* (إِلَّا قَلِيلًا) ifadesi geçen, *وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا*, “Eğer Allah'ın fazl u rahmeti [lütf u ni'meti] üzerinizde olmasa idi, pek azınızdan başkası (veya hepiniz) şeytâna uymuş gitmiştiniz” (Nisâ, 4/83) âyeti hakkında çeşitli görüşlerden biri olarak şunu da zikretmektedir: “*İllâ qalîlâ* (إِلَّا قَلِيلًا) ifadesi 'ademe [yokluğa] işaretler. Çünkü Araplar bununla 'ademi [yokluğu] ifade ederler... Zîrâ *qillet* [azlık], 'yokluk' manâsındadır... Buna göre burada istisnâ ne muttasıl ne de munkat' dır. Bilakis te'kid manâsındadır.” Ayrıca el-Karâfi, bu âyetin istisnâ konusundaki en müşkil âyetlerden biri olduğunu da söylemektedir (Karâfi, 1986, 318).

ez-Zerkeşi (ö. 794/1392)'nin naklettiğine göre Ebû Ali el-Buhârî, *inşâallâh* ifadesiyle ilgili olarak şöyle demiştir: “*Meşîet* lafzıyla istisnâ *ta'til* [engelleme, durdurma] diye isimlendirilir. Çünkü o, istisnâdan sonra hiçbir şey bırakmaz. *İllâ* ile istisnâ *tahsîl* [elde etme] diye isimlendirilir. Çünkü o, kendisinden sonra bir şey bırakır” (Zerkeşi, 1988, III/324).

Zirettiğimiz bu görüşler, *illâ* (إِلَّا) edatı konusunda sorun olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yüzden gramer kitaplarında *illâ* edatı hakkında verilen bilgileri gözden geçirmek gerekmektedir. Zira *illâ* edatı hakkında kaynaklarda zikredilen kuralların Kur'an'daki *illâ* edatının geçtiği bütün âyetlerde sonuç verip vermediğini araştırmak konuyu aydınlatacaktır. Böyle bir araştırma âlimlerin, özellikle A'râf sûresi, 89.âyeti ile A'lâ sûresi, 6-7. ve Hüd sûresi, 107-108. âyetlerini tefsir ederken kafa karışıklığı yaşadıklarını ve zorlandıklarını, bu yüzden bu âyetlerdeki *illâ* (إِلَّا) edatıyla ilgili farklı yorumlar yaptıklarını gözler önüne serecektir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Kur'an'daki *illâ* (إِلَّا) edatının geçtiği bir kısım âyetlerde söz konusu sorunu yaşayan âlimlerin de *illâ* (إِلَّا) edatı hakkında gramer kitaplarında verilen bilgilere vâkıf olduklarını düşünüyoruz. Ancak bu vukufiyetin bazı âlimleri şartlandırdığı ve yanlış yönlendirdiği de açık bir gerçektir.

Araştırmamızın söz konusu âyetlerdeki *illâ* edatı hakkında âlimlerin görüşlerini ve yorumlarını değerlendirmek suretiyle bu âyetlerin doğru anlaşılmasına yardımcı olacağına inanmaktayız. Dolayısıyla konumuz olan âyetlerin araştırmasına başlamadan önce, Arap dilinin Kur'an ile ilişkisine, Arap dilinin tedvin edilmeden önce sözlü olarak nakledilişi sırasında değişime uğramasına, bozulmasına ve bazı gramer bilgilerinin de aynı akıbete uğrayarak değişikliğe uğrayabildiğine ve bu hususta birtakım bilgi kayıplarının yaşanabildiğine dikkat çekmek istiyoruz. Amacımız, bu sorunun nereden kaynaklandığına işaret etmektir. Umarız ki araştırmamız, bu konuda geniş ve derinlikli bir araştırma yapılmasına vesile olur.

B. Arap Dili ve Kur'an

Allah'ın insanlığa son mesajı olarak Hz. Muhammed (s.a.v) vasıtasıyla gönderilen Kur'an-ı Kerîm, kendisini mutlak olarak *Arabî* (Yûsuf, 12/1-2; Ra'd, 13/37; Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/3; Şûrâ, 42/7; Zuhuruf, 43/3) kelimesiyle nitelendirmekte, zaman zaman da Arabî oluşu *lisân* (Nahl, 16/103; Şu'arâ, 26/195; Ahkâf, 46/13) ile kayıtlamaktadır. “Arabî” kelimesinin Kur'anî beyândaki anlam örgüsüne ilaveten, Arapça konuşan bir topluma indirilen vahyin Arapça olduğunun belirtilmesinin özel vurgu taşıdığı dikkatlerden kaçmamaktadır. “Arabî” kelimesinin geçtiği âyetleri incelediğimizde, Arabî kelimesi ister mutlak ister “*lisân*” ile mukayyet olarak kullanılsın, geçtiği bütün bağlamlarda “Kur'an'ın anlaşılması” olgusuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılmasında Arap dili birinci derecede önemi hâizdir. Kur'an'ın nâzil olduğu dil Arapça olunca, onu anlamak için Arap dil kurallarının, o dili oluşturan kültürel ortam ve yapının iyi bilinmesi gerekir (Gündüzöz, 2005, 215-226). Fakat burada kastedilen Arap dili, “tarihin belli bir evresinde, yani Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde konuşulan Arap dilidir. Çünkü Kur'an'da kullanılan kelimeler ve dil kuralları bütünüyle Arapların bildikleri ve kullanageldikleri kelimeler ve kurallardır” (Düzenli, 2008, 19-20).

Lügatçiler, Kur'an'ın en fasîh Arap lehçesi olan Kureyş lehçesiyle nâzil olduğu hususunda müttetikler (Çavs, 1997, 7, 275). Hz. Peygamber'in lisânı olan Arapça nâzil olması ve o'nun Kureyş kabilesinden olması, bu kabilenin konuştuğu Arapçanın Kur'an açısından önemine işaret eder. Hz.

Peygamber, 23 yıl boyunca kendisine parça parça/ayet ayet (*muneccem*) gelen vahyi hem şifâhen okuyor, hem de onları vahiy kâtiplerine yazdırıyordu (Dayf, tsz, 25). Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemdeki Araplar, Hz. Muhammed'in kendilerine okuduğu vahyi açık ve net bir şekilde anlıyorlardı. Bu yüzdendir ki, onların bir kısmı îmân etti; bir kısmı da İslâm'a kaskatı düşman kesildi. "Arabi" kelimesinin geçtiği âyetlerden kiminde görüyoruz ki, kâfirlerin inkârlarının sebebi nâzil olan vahyi dil/lisân olarak anlamamaya bağlı değildi. Bilakis bunun nedeni onların küfürde inat etmeleri idi. Nitekim bu durumları Kur'ân tarafından وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقُرْ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَىٰ أُولَٰئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ "İmân etmeyen kimselerin kulaklarında sanki bir ağırlık vardır ve o Kur'ân onlara kapalıdır. Onlar sanki kendilerine uzak bir yerden seslenenler gibidir" (Fussilet, 41/44) şeklinde dile getirilmektedir.

İslâm tarihine baktığımızda, Hz. Peygamber'den sonra, Kur'ân'ın nüzûl ortamında yaşamış olan ashâbın yavaş yavaş hayattan çekilmeleri, özellikle hulefâ-i râşidîn dönemindeki fetih hareketleriyle Arap olmayan unsurların İslâm'a girmeleri veya Müslümanlarla komşu olmaları, kuralları ve kültürel ortamı yazılı olarak tesbit edilmemiş olan Arap dilinde değişmelere ve nüzûl dönemindeki dille ilgili bazı kuralların unutulmasına veya yanlış kullanılmasına yol açmaya başlamıştır.

ez-Zubeydî (ö. 379/989), *Lahnul-Avâm* isimli eserinde Arap dilinin bozulma sebebinin şöyle ifade etmektedir: "Araplar, gerek câhiliyye gerekse İslâm döneminde tabii ve doğuştan konuşmalarını devam ettirdiler. Ne zaman ki şehirler fethedildi, kitaplar yazıldı; orijinal Arapça diğer dillerle karışmaya başladı. Sonunda kelâm bozulmaya ve halkın dilinde lahn [dil hatası] meydana gelmeye başladı" (Zubeydî, 2000, 59).

Fetihler gerçekleşip Arap fâtipleri İranlılar, Bizanslılar ve Habeşlilerle karışınca, bu milletlerden pek çoğu İslâm'a girdiler ve güçleri oranında Arapçayı öğrenmeye başladılar. Arap fâtipler ile bu milletler arasındaki bu karışım ve alış-veriş, birçok Arapça kelimenin bozulmasına sebebiyet verdi ve başlangıçta az, ama sonraları artan bir şekilde konuşmada *lahn* [dil hatası] yayılmaya başladı (Afgânî, tsz, 8; Neffûse, 1964: 5; Gündüzöz, 1997, 284).

Hız. Peygamber döneminde lahn yapıldığı söylene de, Arapçada özellikle hicri 1. asırda Emevîler döneminden itibaren *lahn*'in [dil hatasının] yayıldığı kabul edilmektedir (Neffûse, 1964, 5).

Buna ilaveten Arap dilinde *tahrîf* [kelimeyi değiştirmek/bozmak] ve *dahîl* [yabancı kelimeler] görülmeye başlamış, bu da dilcileri Arap dilinin ıslâhına yönelik çalışmalara sevk etmiştir (Neffûse, 1964: 5; Yazıcı, 1996: 161). Bu konuda ilk çalışma yapanın Ebu'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/688) olduğu, fakat ondan sonra değişik ırklardan insanların birbirine karışması, çoğalması ve bozuk konuşan nesillerin ortaya çıkması oranında lahn'in arttığı söylenmektedir (Zubeydî, 2000, 59-60; Zeyyât, tsz, 205-206).

Sözlü olarak devam eden Arap dili ile ilgili bilgilerin, geç dönemde özellikle hicri II. yüzyılın ortalarına doğru yazıya geçmesi de, dil konusunda, özellikle kelime bazında, bir takım bilgilerin kaybolmasının ve çeşitli eksikliklerin meydana gelmesinin sebebidir. Nahve dair kitap yazmış olması muhtemel ilk âlim Abdullah b. Ebî İshak'ın vefat tarihi 127/745'tir. Bu sahada kaleme alınmış ve isimleri tesbit edilebilen en eski iki eserin müellifi İshâ b. Ömer es-Sekafi'nin II. yüzyıl ortaları; ele aldığı mevzuların hudutlarını çizen, ıstılahlarını hazırlayan, onların sistemli disiplinler olmalarını sağlayacak bir yola sevkeden el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin vefat tarihinin 175/791 olduğu (Çetin, 1991, III/296; Kılıç, 1999, XIX/435; Topuzoğlu, 1997, XV/309-312; Tural, 2000, XXII/485) dikkate alınır, Arap dil kurallarının vahyin nüzûlünden sonra II. yüzyılın ortalarında yazıya geçmeye başladığını görürüz. Bu zaman dilimi, dilde değişme ve bozulmanın gerçekleşmesi için çok uzun bir süredir.

Başlangıçta Arapçanın Kur'ân'ın anlaşılmasına yardım etmesinden ziyade Kur'ân, Arap dilinin bozulmamasına ve değişmemesine, dolayısıyla dilin korunmasına yardımcı olmuştur (Dayf, tsz, 25). Hattâ Kur'ân'ın Arap edebiyatında yazılan ilk eser olduğu (Zeyyât, tsz, 86) düşünülürse, bunun önemi açıkça anlaşılacaktır. Bu yüzden her ne kadar Emevîler döneminde *lahn*, *dahîl* ve *tahrîf* Arap diline girmişse de, Arap dili Kur'ân sayesinde varlığını veasliyeti korumuş ve bu sayede çok şey kaybetmemiştir (Yazıcı, 1996: 161).

Kur'ân, Arapça'yı semâvî bir dînin sahip olduğu bir lûgat haline dönüştürmüştür. Çünkü Kur'ân, Arapların kullandıkları kelimelere, onların daha önce bilmedikleri manâlar da yüklemiştir. İmân, küfr, şirk, islâm, savm, salât vb. kelimelere yüklenen manâlar buna örnektir (Râzî, 2015, I/149; Dayf, tsz, 32). Dolayısıyla sadece Arap diline ait kelimelerin câhiliyye ve öncesinden sahip oldukları manâlarını değil, Kur'ân'ın onlara yeni yüklemiştir olduğu dîni-ıstılahî manâların da muhafaza edilmesi gerekiyordu. Bugün elimizde bulunan Arapça lûgatler, gramer kitapları ve tefsirler, Arap dilinin nuzûl ortamındaki orijinal şeklinin tam anlamıyla korunamadığını göstermektedir.

Bu durum birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 339/950), Arap dilinin çoğunlukla (bedevî) Arap kabilelerinin, en kaba (cefa), en yabanıl ve en dik başlılarından olan Kays, Temîm, Esed, Tay ve Huzeyl kabilelerinden alındığını, bunların diline göre inşâ edildiğini, diğer kabilelerden bir şey alınmadığını, zirâ diğer kabilelerin dillerinde, Habeşçe, Hintçe, Farsça, Süryanice, Şam ve Mısır yerlilerinin dillerinin etkisinin görüldüğünü ifade eder (Fârâbî, 1986, 147; Gündüzöz, 2002, 82).

İbn Hazm (ö. 456/1064), Kur'ân'ın kendi kullanım alanı içinde okunmasında ısrarla durmuştur. Ona göre bu alan, Arapça ve ifade tarzlarıyla kavramsal içerikleri tarafından belirlenmekteydi. Tabii buradaki Arapça ve ifade tarzlarıyla kast olunan, Allah'ın Resûl'ü döneminde tedavülde olan Arapça'ydı (Cabiri, 1997, 441).

Bütün bunlar, Arapçanın gramer ve dil açısından değişime uğradığı ve aynı zamanda bazı bilgilerin zamanla kaybolduğu veya unutulduğunu gerçeğine işaret etmektedir. Bu bilgi kaybı aynı zamanda lügat bakımından da yaşanmıştır. Arapça lügatlerin eksik olduğu konusunda Emîn el-Hûlî şunları söylemektedir: "Bu sahada sahip olduğumuz en büyük lügatlerden İbn Manzûr el-Mısri'nin *Lisânu'l-Arab*'i bile çağdaş lügatçilerin dediği gibi, zaman itibarıyla birbirine arz etmeyen bilgilerin bir araya getirilmesiyle yazılmış bir eserdir. Bu sebeple eserde birbirlerinden birkaç asır farklı devirlerde yaşamış kişilerin metinleri yan yana zikredilmiştir... Yine mesela, *el-Kâmûsu'l-Muhît* bildiğimiz gibi birbiriyle uyumu olmayan, ayrı ayrı ve birbirine zıt kültürlere ait bilgilerin özetidir... Ragıp el-İsfehânî yaklaşık bin yıl önce Kur'ân kelimelerinin manâlarını hazırladığı özel bir lügatte vermeye çalışmış ve bu eserinde yukarıda bizim anlatmaya gayret ettiğimize benzer veya asli fikir bakımından ona biraz yakın bir itina göstermiştir. Buna rağmen yine de lügavî takibi tam yapmamış, Kur'ân ile ilgili araştırmanın tam hakkını vermemiştir. Bütün bunlarla birlikte o, çeşitli diller ve bu diller arasındaki karşılıklı ilişkiler hakkında kendi döneminden bu güne kadar yapılmış araştırmalardan da tabiatıyla mahrumdur..." (Hûlî, 1995, 85-88).

Emîn el-Hûlî, "Sadece klasik sözlüklerin yardımıyla değil, aynı zamanda, her şeyden önce aynı kelimenin veya aynı kökün Kur'ân'daki benzer kullanımları yardımıyla, her kelimenin anlamı hakkında ciddi bir araştırmaya ihtiyaç olduğunu" (Jansen, 1999, 126) ifade etmiştir.

Görüldüğü üzere Arap dili, hem lügat hem de gramer açısından bir değişim geçirmiş, bu esnada Kur'ân'ın nüzûlü döneminden itibaren birçok değişme ve bozulma yaşamıştır. Konumuz olan *illâ*(إِلَّا) edatı da bu kayıplardan nasibini almıştır.

C. Arap Gramerinde İstisnâ ve *İllâ* Edatı Hakkında Özet Bilgi

Nahiv âlimleri istisnâyı "illâ vb. bir edat vasıtasıyla çoğun (bütünün/genelin/cinsin) hükmünden azı (parçayı/özeli/ferdi) hariç tutmak" şeklinde tanımlamışlardır (Durmuş, 2001, XXIII/388).

İstisnâ edatları; harflerden *illâ* (إِلَّا), isimlerden *ğayr* (غَيْرَ), *sivâ* (سِوَى), *suvâ* (سُورَى), *sevâ*' (سِوَاءَ), fillerden *leyse* (لَيْسَ), *lâ yekûnu* (لَا يَكُونُ), *-mâ* ile birlikte olan- '*adâ* (عَدَا) ve *mâ halâ* (مَا خَلَا), *mâ*'sız gelip fiil mi harf mi olduklarında tereddüt edilen '*adâ* (عَدَا) ve *halâ* (خَلَا), harf olduğunda ittifak edilip fiil olduğunda ihtilâf edilen *hâşâ* (حَاشَا), harf ve isim birleşiminden olan *lâ siyyemâ* (لَا سِيَّيَمَا)'dır (İbnu'l-Cevzî, 1987, 123-124; Karâfî, 1986, 29).

Burada Arap grameri için önemli olan hususlardan biri, söz konusu istisnâ edatları arasındaki farkların ne veya neler olduğudur. Ancak bu konuda verilen bilgiler, yetersiz ve eksik olup tatmin edici değildir (Karâfî, 1986: 61-64). Zira gramer kitaplarında verilen bilgiler ve kurallar, Kur'ân'da zikredilen istisnâ edatlarına -özellikle konumuz olan *illâ* edatına- uygulandığında doğru bir anlam çıkmamaktadır. Zaten âlimler de söz konusu âyetleri açıklamakta zorlanmışlardır. Şimdi özet olarak *illâ* edatı hakkında verilen bilgilere bakalım:

İllâ'nın, istisnâ edatlarının anası olduğu ve diğer istisnâ edatlarının sanki ondan alınmış olduğu kabul edilmiştir (İbnu'l-Cevzî, 1987, 123). Nahivciler, *illâ*'nın basit mi, mürekkeb mi olduğu hususunda ihtilâf etmiştir. Basralı nahivcilerin çoğu, onun basit olduğu görüşündedir (Sibeveyhi, 1988, II/309). Kûfeli nahivciler ve Basralıların bir kısmı onun mürekkeb olduğunu ileri sürmüştür. Fakat bunlar da onun neden mürekkeb olduğu hususunda ihtilâf etmişler; bir kısmı *inne* ve atif olan *lâ*'dan, el-Ferrâ ise nefy manâsında olan *in* (إِنْ) ve nâfiye olan *lâ* (لَا)'dan mürekkeb olduğunu söylemiştir (Ferrâ, tsz, II/377).

İllâ edatı hakkındaki bilgileri kısaca şöyle özetleyebiliriz: *İllâ*, sükûn üzere mebnî bir harf olup i'râbdan mahalli yoktur. Görevi istisnâ veya hasr'dır. *İllâ* ile birlikte *müstesnâ minh* bulunur ve kendisinden önce nefy, nehy veya istifhâm-ı inkârî bulunmazsa, *illâ* "istisnâ" içindir. Bu durumda istisnâ bağlama göre, *muttasıl* veya *munkatî*' olur. Eğer *illâ*'dan önce nefy, nehy veya istifhâm-ı inkârî bulunursa, *illâ* "hasr edatı"

olur ve bu durumda *müferrağ* [boşaltılmış] istisnâ denilir; yani illâ'dan sonrası boşaltılmış olur (Karafi, 1986, 67-90; Şerif, 1996, I/336).

İstisnâ tam ve *müferrağ* olmak üzere iki kısma ayrılır: Cümlede müstesnâ minh varsa tam, yoksa *müferrağ* [boşaltılmış] istisnâ denilir. Tam istisnâda, müstesnâ ve müstesnâ minh aynı cinsten iseler muttasıl istisnâ; ayrı cinsten iseler munkatî' istisnâ denilir (Karâfî, 1986, 203; Şerîf, 1996, I/336; Akdağ, tsz, 23-24).

Nahivciler, *illâ*'nın müstesnâsının i'râbı konusunda uzun uzadıya açıklamalarda bulunmuşlardır (Sibeveyhi, 1988, II/315-325; Karafi, 1986, 67-90). Ancak konumuzu ilgilendirmediği için bu husus üzerinde durmayacağız. Bununla birlikte nahivcilerin, *illâ* edatı hakkında zikrettikleri kurallar konusunda ise aralarında büyük ihtilafların bulunduğunu (Karafi, 1986) zikretmek gerekir. Bu kadar fazla ihtilâfın olmasını, bu konudaki bilgi eksikliğinden, yani Kur'ân'ın nâzil olduğu dönem ve öncesindeki Arapların *illâ* edatını kullanımları hakkındaki bilgilerin tam olarak tedvîn dönemine ulaşmamasından kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü Arap dilinin temel yazılı kaynağı kabul edilen Kur'ân-ı Kerîm'deki *illâ* edatlarının tamamı için nahivcilerin ortaya koyduğu kurallar yetersiz kalmaktadır.

Bu yüzden *illâ*'nın sadece istisnâ edatı olarak kabul edilmesi sonucunda bu edatın geçtiği pek çok âyetin mesajı âlimler tarafından kesin ve net olarak açıklanamamıştır. Muhtemelen biz de, *illâ* edatı hakkındaki bu araştırmayla tatmin edici bir sonuca ulaşamayacağız; ancak bu konunun önemine işaret etmiş olacağız.

D. Kur'ân'da *Illâ* Edatı Hakkında Genel Bilgiler

illâ edatı Kur'ân-ı Kerîm'de 654 âyette geçmektedir. Nahivcilerin *illâ* edatı hakkında zikrettikleri kuralların bu âyetlerin pek çoğunda geçerli olduğunu, fakat *illâ* edatı geçen bazı âyetlerde bu kuralların doğru sonuç vermediğini görüyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'de *illâ* edatının geçtiği âyetler incelendiğinde, *illâ+meşîet*, *illâ+izn* ve *illâ+qalîl* kalıpları nahivcilerin tespit ettikleri kurallar doğrultusunda ele alındığında, bunların problem oluşturduğu ve anlaşılmasında sorun yaşandığı hemen görülecektir. Hemen hemen bütün âlimlerin, bu gibi kalıpların geçtiği âyetleri anlamada sıkıntı yaşadıkları ve kesin bir çözüme ulaşamadıkları eserlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü onlar da, bu âyetleri nahivcilerin tespit ettikleri kurallar çerçevesinde anlamaya çalışmışlardır. Bu yüzden, *illâ+meşîet*, *illâ+izn* ve *illâ+qalîl* kalıplarının geçtiği âyetleri de, bazen zorlama te'villere veya değişik kelime takdîrlerine başvurmak sûretiyle açıklamaya çalışmışlardır. Fakat bazı âlimler, bu zorlama te'villerin veya takdîrlerin çözüm olmadığını görerek, söz konusu yapılarıdaki illâ edatına farklı anlamlar vermişlerdir.

Buradaki temel sorun, *illâ*'nın her geçtiği yerde istisnâ edatı kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Acaba *illâ* edatı, Kur'ân-ı Kerîm'de her zaman istisnâ anlamında kullanılmış mıdır? Günümüze tam tefsiri ulaşan ilk müfessir Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/702), *illâ*'nın her zaman istisnâ manâsına gelmediğini ifade eden şu bilgilere yer vermektedir (Mukâtil b. Süleymân, 2006, 111-113; krş. Dâmeğânî, 1983, 35-36; İbnu'l-Cevzî, 1987, 124-125):

"İllâ, dört şekilde tefsir edilir: İllâ'nın bir türü istisnâdır; diğer bir türü ise istisnâyâ benzemekle birlikte yeni bir söz başlangıcıdır:

1) *İllâ*, istisnâ manâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

الْأَخْلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ

"Allah'ın emirlerine karşı gelmekten sakınanlar dışında, bütün dostlaro gün birbirine düşman olacaklardır" (Zuhruf, 43/67).

وَالَّذِينَ لَا يُدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ

"Onlar, Allah'la birlikte başka bir tanrıya kulluk etmezler. Haksız yere Allah'ın haram kıldığı cana kıymazlar" (Furkân, 25/68).

2) *İllâ*, istisnâyâ, benzemekle birlikte istisnâ olmayıp yeni bir kelam başlangıcına işaret eder; şu âyetlerde olduğu gibi:

قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَأَسْتَكْبَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

يُؤْمِنُونَ

"De ki: "Allah'ın dilediği dışında, ben kendime ne bir fayda, ne de bir zarar veririm. Eğer görünmeyeni (gaybı) bilseydim, kesinlikle benim için çok yararlı işler yapardım. Bana kötülük de dokunmazdı. Ben, sadece inanan topluma bir uyarıcı ve müjdeleyiciden başkası değilim" (A'râf, 7/188).

وَحَاجَّةٌ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Kavmi onunla tartıştı. İbrahim: “Bana doğru yolu göstermişken, benimle Allah hakkında tartışıyor musunuz?! Ben sizin ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak Rabbimin dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hala düşünmüyor musunuz?!” (En’âm, 6/80).

قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا

“Allah bizi ondan kurtardıktan sonra eğer sizin dininize dönersek, biz Allah adına yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz olan Allah dilemedikçe, artık bizim sizin dininize dönmemiz asla söz konusu değildir” (A’râf, 7/89).

قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ

“De ki: “Allah dilemedikçe ben kendim, ne bir zarar ne de bir fayda verebilirim. Her ümmet için bir süre vardır; süreleri gelince, ne bir an geciktirilirlen ne de öne alınırlar” (Yûnus, 10/49).

3) İllâ, herhangi bir şeye dair haber vermek anlamında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ

“Hazineleri Bizim katımızda olmayan hiçbir şey yoktur. Biz onları ancak belli bir ölçüyle indiririz” (Hicr, 15/21).

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُخَوِّعَكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا

تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأَثُونَا بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ

“Peygamberleri: “Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında mı şüphe ediyorsunuz?! O sizi günahlarımızı bağışlamak ve size belli bir süreye kadar mühlet vermek için çağırıyor”. Onlar da: “Siz de bizim gibi birer insandan başka değilsiniz. Bizi babalarımızın taptiklarından alıkoymak istiyorsunuz. Haydi bize apaçık bir delil getirin” dediler”(İbrâhîm, 14/10).

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَنْطَعِمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

“Onlara: “Allah’ın size verdiği rızıklardan iyilik yapın” dediği zaman, inkâr edenler inananlara: “Allah’ın istese, doyuracağı kişileri biz mi doyuralım? Siz apaçık bir yanılğı içerisindeyiz” derler” (Yâsîn, 36/47).

4) İllâ, gayr [başka] manâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ

“Eğer yerde gökte Allah’tan başka tanrılar olsaydı, yer ve göğün dengesi bozulurdu. Allah’t, arşın sahibini, onların nitelendirmelerinden tenzih ederiz” (Enbiyâ, 21/22).

لَقَدْ عُدْنَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا هَذَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

“Bu, bize vadedilen, daha önce de babalarımıza vadedilmişti. Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir” (Mü’minûn, 23/83).

Mukâtil b. Süleymân’ın bu ifadeleri, elbette bizim Kur’ân’daki illâ (إِلَّا) edatıyla ilgili sorunumuza tam bir çözüm getirmemektedir. Fakat biz, Mukâtil’in bu ifadelerinden illâ edatının her zaman istisnâ manâsında kullanılmadığını anlıyoruz.

Bu bilgilerden sonra bazı İslâm âlimlerinin illâ edatı geçtiği hâlde istisnâ manâsı vermekte zorlandıkları veya veremedikleri bazı âyetleri inceleyelim. Ele alacağımız bu âyetlerdeki illâ+meşîet kalıbına peşinen dikkat çekmek isteriz.

E. İllâ Edatına İstisnâ Anlamının Verilmesi Mümkün Olmayan Bazı Âyetler:

1) A’râf sûresi, 89. âyet:

قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا

“Doğrusu Allah bizi ondan kurtarmış iken sizin milletinize [dîninize] dönecek olursak, bir yalan söyleyerek Allah’a iftira etmiş oluruz. Ona dönmemiz bizim için olacak şey değildir. İllâ en yeşâallâhu Rabbunâ!” (A’râf, 7/89).

Müfessirler, bu âyetin tefsirinde zorlanmışlar ve bunun sonucunda çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır:

et-Taberî (224-310), illâ en yeşâallâhu Rabbunâ ifadesini şöyle tefsir etmiştir: “Allah Teâlâ’nın ilminde sizin dîninize dönmemizin önceden geçmiş olması müstesnâ. Bu durumda Allah’ın kazâsıyla o dîne girmiş oluruz ve bizim üzerimizde Allah’ın meşîeti etkili olmuş olur” (Taberî, 2001: X/318, 319).

et-Taberî, es-Süddî’den şu görüşü nakletmiştir: “Allah bizi ondan kurtardıktan sonra bizim tekrar ona dönmemiz gerekmez. Ancak Rabbimiz Allah’ın dilemesi müstesnâ. Allah ise şirki dilemez. Ama şöyle diyor: Allah’ın bilgisinde bir şey geçmiş olması müstesnâ. Çünkü O, her şeyi ilmen kuşatmıştır” (Taberî,

2001: X/319). Buradaki *illâ* (إِلَّا)'yı istisnâ edatı olarak kabul etmenin, bir müfessiri nasıl sıkıntıya soktuğu, çelişkili ve tutarsız bir yoruma sürüklediği ortadadır.

ez-Zeccâc (ö. 311/923) şöyle demiştir: “Bu hususta insanlar ihtilâl etmiştir: A) Bu te’villerin lafza en uygun olanı şudur: ‘Allah dilemedikçe, sizin dininize dönmemiz olacak şey değildir. Çünkü O'nun dilediğinden başkası olmaz.’ Bu, Ehl-i Sünnet'in görüşüdür... Buna göre manâ, ‘Sizin dininize dönmeniz, daha önce Allah'ın ilim ve meşîetinde geçmemişse, ona dönmeniz olacak şey değildir... B) Başka bir grup da şöyle demiştir: ‘Allah küfrü dilemez. Bunun, ‘Fare yumurtlayıncaya veya karga beyazlayıncaya kadar seninle konuşmayacağım’ sözü gibi olduğunu söylediler. Fare yumurtlamaz, karga da beyazlamaz...” (Zeccâc, 1988, II/355-356).

İmâm el-Mâturîdî (ö. 333/944), *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*'da bu hususta üç görüş zikretmiştir:

1) Hasan el-Basrî'nin görüşü: Allah'ın hükmündendir ki, O'nun dinini kabul eden, Resûl'üne itâat eden kimse O'nun velîsi olacak ve mü'min olarak isimlendirilecektir. O'nun dinini reddeden ve Resûl'üne isyân edip o'na düşman olan kimse ise kâfir olacaktır.

2) Ebû Bekr el-Keysânî'nin görüşü: Allah'ın, onların O'na yaklaştıkları, helâl ve mubah şeylerden onlara meşrû kıldığı bazı şeylerle ibâdet etmemizi ve bizi imtihân etmeyi dilemesi hariç. Bununla onların üzerinde buldukları dîni kassetmemiştir. Fakat bu mümkün değildir; çünkü onların istekleri milletlerine dönmektir. Buna göre bu istisnâdan çıkar.

3) Ca'fer b. Harb'in görüşü: *İllâ en ye'muranâllâh bi-mâ yu'sîhim bi-zâlîke* [Allah'ın, bu hususta onların ümidini kesecek şeyi bize emretmesi hariç] demektir. Bu ifade, ümîd ve beklentiye kesme üzerine olup “Allah, aslâ bunu dilemez” demektir. Nitekim, “göge çıkarsan şöyle olacak” sözü veya “deve iğne deliğinden geçinceye kadar” denilir. Böyle yapman olmayacağı bilinen şeylerdendir. Bu ifâde de böyledir (Mâturîdî, 2006, V/424-425).

İmâm el-Mâturîdî bu görüşleri aktardıktan sonra hepsini muhal görmektedir. Ona göre Hasan el-Basrî'nin görüşünün Allah'ın kâfir ve mü'min olacak kimseyi bilmesinden başka bir manâsı yoktur. Bu durumda istisnânın bir anlamı kalmamaktadır. Ebû Bekr el-Keysânî'nin görüşünü de, istisnânın başkasına döndürülmesinin câiz olmadığı gerekçesiyle reddetmektedir. Ca'fer b. Harb'in görüşünü ise gerçeğe çok uzak bularak reddetmiştir. “Çünkü ümîd kesme, olmayacağı kesinlikle bilinen şeylerde olur. Allah'ın, “*Ve deve iğnenin deliğinden geçinceye kadar onlar cennete giremezler*” (A'râf, 7/40) âyetinde olduğu gibi. Fakat onlar burada beklenti ve ümîd kesmeyi anlamıyorlar. Bilakis kötülükler yapıyorlar ve kendilerine bunları Allah'ın emrettiğini söylüyorlar. Böylece onlar bununla nasıl ümîd kesmiş olsunlar?” (Mâturîdî, 2006, V/425-426).

Bu görüşleri eleştiren el-Mâturîdî, kendi görüşünü şöyle ifade ediyor:

“Bize göre bu ifade meşîetin hakikati üzeredir. Çünkü Allah'ın önce küfrü tercih edip bundan sonra imân ve tâat işlemeyi tercih edeceğini bildiği kimse için, tercih edeceği bilgisi üzere bunu diler. Tercih etmeyeceğini bildiği kimse için bunu dilemez. Çünkü Allah'ın olmayacak olan bir şeyi bilmesi veya olmayacağını bildiği bir şeyi dilemesi câiz değildir. Zîrâ bu cehâlet ve âcizliktir. Bunun aslı, Şu'ayb'in ihtiyârıyla meydana gelecek olan bir zelle veya kusurun Allah'ın ilminde geçmesi, bu yüzden de Allah'ın bu kayma ve dalâli dilemesinden korkmasıdır. Bütün peygamberler bundan korkmuşlardır. İbrâhîm (a.s) şöyle demiştir: “*Sizin O'na şirk koştüğünüz şeylerden ise ben hiçbir zaman korkmam, Rabbin dilemedikçe onlar bana hiçbir şey yapamaz.*” (En'âm, 6/80) Yûsuf (a.s) şöyle demiştir: “*Lâkin Allah'ın dilemesi başka. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz.*” (Yûsuf, 12/76) Peygamberlerin korkusu başkalarının korkusundan daha büyüktü” (Mâturîdî, 2006, V/426).

el-Mâturîdî'nin kendi görüşü, temelde yukarıda reddetmiş olduğu Hasan el-Basrî'nin görüşüne benziyor. el-Mâturîdî'nin, “Bunun aslı, Şu'ayb'in ihtiyârıyla meydana gelecek olan bir zelle veya kusurun Allah'ın ilminde geçmesi, bu yüzden de Allah'ın bu kayma ve dalâli dilemesinden korkmasıdır. Bütün peygamberler bundan korkmuşlardır” ifadesinin, âyetin metninde hiçbir dayanağı yoktur. Şâhid getirmiş olduğu âyetlerde, onun bahsettiği şekilde peygamberlerin korkusundan söz edilmemektedir. En'âm sûresindeki âyette İbrâhîm'in (a.s) korkması şöyle dursun, aksine korkmadığı vurgulanmaktadır. Yûsuf (a.s) ile ilgili âyetin ise korku ile hiç alakası yoktur. Dolayısıyla el-Mâturîdî'nin zikrettiği kendi görüşü de âyeti açıklamaktan uzaktır.

el-Mâturîdî'nin zikrettiği görüşler içinde Ca'fer b. Harb'den naklettiği görüş, âyetin beyânî anlamını açıklama hususunda yardımcı olacak tek görüş olarak görünmektedir. Buna göre *illâ en yeşâallâh* ifadesi, “ümîd ve beklentiye kesme üzerine olup “Allah, aslâ bunu dilemez” anlamındadır. Bu görüş, el-Ferrâ'nın, daha sonra zikredeceğimiz Hûd sûresi 107-108. âyetlerinin tefsirinde zikrettiği bir görüşün hemen hemen aynısıdır (Ferrâ, tsz, II/28).

el-Mâverdi (ö. 450/1058), bu âyetteki istisnâ ile ilgili üç görüş zikretmektedir:

1) Onların dininde ibadet edilmesi câiz olan şeyi istisnâ etmiştir.

2) Eğer Allah putlara ibadet etmeyi dileyseydi, bu bir tâat olurdu. Nitekim Haceru'l-Esved'e ta'zîmde bulunmayı ibadet saymıştır.

3) Şu'ayb'ın (a.s) bu sözü, uzaklık ve imkânsızlık bildirir. *Deve iğnenin deliğinden geçinceye kadar* (A'râf) âyeti ve Arapların "Karga beyazlayıncaya kadar" sözleri buna örnektir (Mâverdi, tsz, II/240).

İbn Atiyye (ö. 541/1147), bu âyetteki *illâ'nın* istisnâ manâsında alınamayacağına, bununla *istib'âd* [imkânsızlık bildirme/vurgulama] manâsının kastedilmiş olabileceğine dair bir görüş nakletmiş ve buna, "Karga beyazlayıncaya veya deve iğne deliğinden geçinceye kadar bunu yapmam" sözünü örnek olarak getirmiştir. Fakat o, bunun Mu'tezile'nin görüşü olduğu için makbul olmadığını ifade etmiş ve müfessirlerin, hakkında düşünmeden bu görüşü naklettiklerini söylemiştir (İbn Atiyye, 2007, IX/615) Bu, el-Mâtürîdî'nin Ca'fer b. Harb'den naklettiği görüşün aynısıdır.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606) de şöyle demiştir:

1) Şu'ayb (a.s)'ın, "Doğrusu Allah bizi ondan kurtarmış iken sizin milletinize [dîninize] dönecek olursak" şeklindeki sözü, küfürden insanı kurtaranın Allah Teâlâ olduğuna delâlet eder. Demek ki îmân, kulun kendi yaratması ile meydana gelmiş olsaydı, küfürden kurtulma da, Allah'tan değil, kulun kendisinden olmuş olurdu. Bu ise, Allah Teâlâ'nın, "Doğrusu Allah bizi ondan kurtarmış iken..." sözünün ifade ettiği şeyin aksine olmuş olur.

2) Bu âyetin manâsı, "Allah'ın, bizi sizin dininize döndürmeyi dilemesi müstesna, bizim sizin dininize dönmemiz aslâ mümkün değildir" şeklindedir. Bu din, küfür dini olunca, bu, Şu'ayb (a.s)'ın, Allah'ın onları küfre döndürmesini câiz gördüğünü ifade eder. Böylece de bu Allah Teâlâ'nın, müslümanı bazen küfre döndürebileceği hususunda, Şu'ayb (a.s) tarafından neredeyse açıkça söylenen bir söz olmuş olur ki, inancımız da aynen budur (Râzî, 1981, XIV/186).

el-Kurtubî (ö. 671/1273) ise, âyette istisnâ ile ilgili olarak üç görüş nakletmiştir:

1) Ebû İshak ez-Zeccâc şöyle demiştir: Dönüşümüz, ancak Allah'ın meşîtiyle mümkündür. Bu, Ehl-i Sünnet'in görüşüdür. Bizim küfre dönüşümüz ancak Allah'ın meşîtiyle mümkündür. Bu durumda istisnâ munkatî' olur.

2) Burada istisnâ, Allah'a teslim cihetiyle yapılmıştır. *Muvaffakiyetim de ancak Allah sayesinde* (Hûd, 11/88) âyetinde olduğu gibi. Burada bunun delili kendisinden sonra gelen, *Rabbimiz her şeyi ilmiyle kuşatmıştır, biz Allah'a tevekkül ettik* (A'râf, 7/89) ifadesidir.

3) Denilmiştir ki: Bu, "Erkek karga yumurtlayıncaya veya deve iğne deliğinden geçinceye kadar seninle konuşmayacağım" sözü gibidir. Erkek karga hiçbir zaman yumurtlamaz ve deve de hiçbir zaman iğne deliğinden geçemez (Kurtubî, 2006, IX/285).

İbn Kesîr (700/1300-774/1373), bu konuda çok kısa yorum yaparak şöyle demiştir: "Bu ifade, meşîti Allah'a havale etmektir. Çünkü O, her şeyi bilir ve her şeyi ilmen kuşatmıştır" (İbn Kesîr, tsz, III/448).

Müfessirlerden yapmış olduğumuz bu nakillerdeki ikna edici olmayan ifadeler, onların *illâ'yı* istisnâ edatı olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Fakat el-Mâtürîdî, el-Mâverdi, İbn Atiyye ve el-Kurtubî'nin naklettikleri görüşlerden biri olan, *İllâ en yeşâallâhu Rabbunâ* ifadesinin –"deve iğne deliğinden geçinceye kadar" sözü gibi–, "uzaklık ve imkânsızlık bildirdiği" görüşü, Kur'ân-ı Kerim'deki *illâ+meşîet* kalıbıyla gelen ve müfessirlerin tefsîr etmekte zorlandıkları bütün ifadeleri çözüme kavuşturacak mahiyette olduğunu düşünüyoruz. Bu açıklamalardan sonra âyete şöyle manâ vermek mümkündür:

"Doğrusu Allah bizi ondan kurtarmış iken sizin milletinize [dîninize] dönecek olursak, bir yalan söyleyerek Allah'a iftira etmiş oluruz. Ona dönmemiz bizim için olacak şey değildir. Rabbimiz Allah aslâ böyle bir şey dilemez". (A'râf, 7/89)

2) A'lâ sûresi, 6-7. âyetler:

سَنُقْرُبُكَ فَلَا تَنْسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى

"Sana Kur'ân okutacağız, sen de unutmayacaksın. İllâ mâ şâallâh! Çünkü O, açığı da bilir, gizliyi de!" (A'lâ, 87/6-7).

el-Ferrâ (ö. 207/822), bu âyetin tefsîrinde şöyle diyor: "Allah, hiçbir şeyi unutturmamı dilememiştir. Hâlidîne fihâ mâ dâmeti's-semâvâtu ve'l-arzu illâ mâ şâe rabbuke [Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır] (Hûd, 11/107) âyetinde olduğu gibi. Nitekim, *le-u'tiyenneke külle mâ se'elte illâ mâ şî'tu ve illâ en eşâ'e en emne'ake* [sana istediğin her şeyi vereceğim, eğer ben dilersem ve seni menetmeyi dilemezsem]

dersin. Hâlbuki niyetin onu menetmek değildir" (Ferrâ, tsz, III/256). Bu görüş, *illâ mâ şâallâh* ifadesinin "Allah'ın, hiçbir şeyi unutturmayı dilemediğini" açık bir şekilde ifade etmektedir.

et-Taberî (224-310), *illâ mâ-şâallâh* ifadesinin tefsiriyle ilgili şu görüşleri zikretmiştir:

1) Bu, Allah'ın, Nebî'sine (a.s) Kur'ân'ı öğreteceğini, onu muhafaza edeceğini haber vermesi ve onu kırâatte acele etmekten nehyetmesidir. Nitekim Allah, "Depretme ona dilini acelenden onu, çünkü Bize aittir onun toplanması ve kur'ânı [okutulması]" (Kıyâme, 75/16-17) buyurmuştur. Bu görüş sahipleri, burada nisyândan [unutmadan] istisnâ yapılmasının manâsı, 'Allah'ın unutmamı ve hatırlamamı dilediğinden başkasını unutmayacaksın' demektir. Onlar, Allah'ın unutmamı dilediği şeyin, Kur'ân'dan neshedilen, hükmü ve tilâveti kaldırılan kısım olduğunu söylediler.

2) Burada nisyânın manâsı "terk"tir. Buna göre âyetin manâsı, "Ey Muhammed! Sana okuyacağız. Dolayısıyla Allah'ın neshettiği amellerden terk etmeni dilediğinin dışında amel etmeyi terk etme!" şeklinde olur.

3) et-Taberî, üçüncü görüş olarak el-Ferrâ'nın yukarıda naklettiğimiz görüşünü zikretmekte ve bunlardan birinci görüşü tercih etmektedir (Taberî, 2001, XXIV/315-316).

et-Taberî'nin naklettiği ilk iki görüşün, *illâ mâ-şâallâh* (الله شاء ما إلا) "Yalnız Allah'ın dilediği başka" (A'lâ, 87/7) ifadesini tefsir edip etmemesi bir yana, Kur'ân'a sokulmuş olan tartışmalı "nesh" anlayışından istimdâd edilmesi çok düşündürücüdür. Bu âyetin beyânî bağlamının bu iki görüşle de hiçbir alakasının olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

ez-Zeccâc (ö. 311/923), *illâ mâ-şâallâh* hakkında iki görüş zikretmiştir:

1) "Allah'ın daha sonra zikredeceği şeyler hâriç" demektir.

2) "Allah'ın Kur'ân'dan geri bırakmayı diledikleri hariç" demektir (Zeccâc, 1988, V/316).

el-Mâverdî (ö. 450/1058) (ö. 450/1058), âyetteki *illâ mâ-şâallâh* ifadesiyle ilgili olarak iki tefsir zikretmiştir:

1) Allah'ın neshetmeyi dilediği müstesnâ. Onu unutursun. Bu, el-Hasan ve Katâde'nin görüşüdür.

2) Allah'ın sana inzâlini tehir etmeyi dileyip henüz indirmedeği müstesnâ (Mâverdî, tsz, VI/253).

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), *illâ mâ-şâallâh* ifadesiyle ilgili tefsirleri iki kategoride ele almıştır:

1) Bu istisnâ, hakîkatte gerçekleşmiş değildir. Çünkü Resûlullâh (s.a.v), bundan sonra hiçbir şey unutmamıştır. el-Kelbî, "Bu âyetin nüzûlünden sonra Resûlullâh'ın (s.a.v) hiçbir şey unutmadığını" söylemiştir. Buna göre Allah'ın, *illâ mâ-şâallâh* ifadesinden maksat şu hususlardan biri olabilir:

a) Bu kelimeyi zikretmek sûretiyle teberrükte bulunmak. Zîrâ, "Hiçbir şey hakkında da, inşâallâh demeden "Ben bunu yarın muhakkak yaparım" deme! (Kehf, 18/23) buyurulmuştur.

b) el-Ferrâ şöyle demiştir: Allah Teâlâ, Muhammed'in (a.s) hiçbir şey unutmamını dilememiştir. Ancak bu istisnâ ile kastedilen, 'Eğer Allah bir şeyi unutmamı irâde etseydi, buna kâdir olurdu' beyânıdır. Nitekim Allah, *Eğer dilersek, sana vahyettiğimizi de tamamen gideriveririz* (İsrâ, 17/86) buyurmuştur. Sonra biz, Allah Teâlâ'nın böyle bir şeyi dilemediğini kesin olarak biliyoruz. Yine Hz. Muhammed (a.s) hiçbir zaman şirk koşmadığı hâlde Allah o'na, "Eğer şirk koşarsan, amelin boşa gider" (Zümer, 39/65) demiştir. Kısaca bu istisnânın faydası, Allah Teâlâ'nın o'na Rabbinin kudretini bildirmesidir ki, unutmuyuşunun kendi kuvvetinden değil, Allah'ın fazlı ve ihsânı olduğunu anlansın.

c) Allah Teâlâ bu istisnâyı zikredince, Resûlullâh'a kendisine indirilen vahiyde bu müstesnânın gerçekleşmesinin mümkün olduğunu bildirmiştir. Muhakkak o, her yerde temkinli olma, ezberleme ve teyakkuz hususunda mübalağa ediyordu. Dolayısıyla bu istisnâdan maksat, Resûlullâh'ın (s.a.v) devamlı olarak teyakkuz hâlinde bulunmasıdır.

d) *İllâ mâ-şâallâh* ifadesinden maksat, unutmamı temelden nefyetmektir. Nitekim bir adam, hiçbir şeyi istisnâ etmeyi kasdetmediği hâlde arkadaşına, "Sen, benim mâlik olduğum şeylerde ortağımın, Allah'ın dilediği müstesnâ" der.

2) *İllâ mâ-şâallâh* ifadesi hakîkî istisnâdır. Buna göre âyet şu hususlara hamledilir:

a) ez-Zeccâc şöyle demiştir: Allah'ın unutmamı dilediği müstesnâ. Çünkü o unutmur, daha sonra hatırlar. Onun unutmamı daimî bir unutmama değildir.

b) Mukâtil (ö. 150/767) şöyle demiştir: Burada unutmamdan maksat neshtir.

c) *İllâ mâ-şâallâh* ifadesi, "azlık" manâsındadır. Bu azın şeriatin vâciblerinden olmaması gerekir. Ancak âdâb ve sünnetlerden olabilir (Râzî, 1981, XXXI/142-143).

Muhammed Abduh (1849-1905) bu âyetin tefsir ederken şöyle diyor: “Yani, sana okuyacağın bir kitâb inzâl edeceğiz de, sana nüzûlünden sonra ondan hiçbir şeyi unutmuyacaksın. Bu va’d, ebedî ve devamlı olacak bir şekilde yapılıncâ, bazen Allah'ın kudretinin onu değiştirmeye gücünün yetmeyeceği ve bunun Allah'ın irâdesinin dışında olabileceği vehmedilebileceğinden, *illâ mâ-şâallâh* ifâdesi istisnâ olarak gelmiştir. O, sana bir şey unutturmaya irâde ettiği zaman bundan âciz değildir. Burada kastedilen re’sen unutmadır. Dediler ki: Bu, adamın arkadaşına söylediği, “Mâlik olduğum şeyde benim ortağımın, yalnız Allah'ın dilediği başka” sözü gibidir. Onun maksadı bir şeyi istisnâ etmek değildir. Bu, azlığın nefy manâsında kullanılmasıdır. Allah Teâlâ'nın, Hûd sûresindeki şu âyetindeki istisnâ da böyledir: “*Mesut olanlar ise cennettedirler. Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır. Bu kesintisiz bir ihsândır*” (Hûd, 11/108). Bu gibi yerlerdeki istisnâ, bu ebediyet ve tahlîd'in Allah'ın kereminin bolluğuna ve cömertliğinin genişliğine dikkat çekmek içindir; bunun O'nun için zorunlu ve kaçınılmaz olduğuna işaret için değildir. Eğer Allah bahşettiği şeyleri vermemek isterse, O'nu bundan engelleyecek bir engelleyici yoktur. Ayrıca Rasûlullah'ın (s.a.v) zikrettiği bir şeyi unuttuğuna dair bir şey vârid olmamıştır. Eğer böyle bir şey varsa o Allah'ın inzâl buyurduğu Kitâb'dan ve teblîğ edilmesini emrettiği ahkâmdan başka konudadır. Bütün bunların dışında söylenenler, mühlidlerin, gâfillerin akıllarına soktuğu şeylerdir. Böylece onlar, Allah'ın temizlediği şeyi kirlettiler. Şer’atın sahibi Rasûlullah'ın (s.a.v) kadrini bilen ve Allah'ın Kitâb'ına imân eden bir kimsenin bunlarla ilgilenmesi doğru değildir” (Abduh, 1905).

Muhammed Esed “Sana okutacağız ve unutmuyacaksın” ayeti ile ilgili yaptığı yorumda şöyle demektedir:

“Klasik müfessirlere göre, yukarıdaki sözler özel olarak Hz. Peygambere yöneliktir. Ve bu nedenle, ona Kur’ân’ın öğretilmesini ve “Allah’ın (unutmasını) diledikleri hariç”, ondan hiçbir şeyin unutturulmayacağını kastetmektedir. Bu istisna cümlecisi o günden beri müfessirleri çok sıkıntıya sokmuştur. Çünkü Hz. Peygamber’e Kur’ân’ı vahyeden Allah’ın Kur’ân’ın herhangi bir kısmını ona unutturacağını düşünmek pek makul değildir. Bu nedenle ilk dönemlerden günümüze kadar pek de tatminkâr olmayan birçok açıklama getirilmiştir. En az tatminkâr olanı da, her şaşkın Kur’ân yorumcusunun son olarak sığındığı “nesih doktrini”dir” (Esed, 2002, 1260-61).

Bu açıklamalardan sonra, âyete şöyle manâ vermenin mümkün olduğunu düşünüyoruz:

“Sana Kur’ân okutacağız, sen de unutmuyacaksın. Allah, senin unutmmanı aslâ dilemez! Çünkü O, açığı da bilir, gizliyi de!” (A’lâ, 87/6-7).

3) Hûd sûresi, 106-108. âyetler:

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ

“Bahtsızlar ateştedirler. Onların orada bir soluk alıp verişleri vardır ki! Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır; Rabbinin dilemesi hariç. Şübhesiz Rabbin murâd ettiğini yapandır” (Hûd, 11/106-107).

وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُوذٍ

“Mesut olanlar ise cennettedirler. Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır; Rabbinin dilemesi hariç. Bu kesintisiz bir ihsândır” (Hûd, 11/108)

Her iki âyet de, âlimlerin tefsîrinde çok sıkıntı çektikleri âyetlerdendir.

el-Ferrâ (ö. 207/822) şöyle demiştir: “Bu istisnânın iki anlamı vardır:

1) Bu, yapmayacağı hâlde istisnâda bulunmaktır. Birisini dövmek istemediğin hâlde, *vallâhi le-adribenneke illâ en erâ ğayre zâlike* [vallahî seni bundan başka görürsem döveceğim] sözün gibidir. İşte, Allah dilemediği hâlde, *hâlidîne filhâ mâ dâmeti's-semâvâtu ve'l-arzu illâ mâ şâe rabbuke* [Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır] sözü de böyledir.

2) Araplar, büyük bir şeyi mislinden veya daha büyük bir şeyden istisnâ ettikleri zaman, illâ edatı ile vâv'ın manâsı aynı olur. Buna göre, *hâlidîne filhâ mâ dâmeti's-semâvâtu ve'l-arzu* [onlar orada, gökler ve yer durdukça kalacaklardır] ifadesi, Allah'ın artırmayı dileyeceği ebedilikten hariçtir. Burada illâ, sivâ yerine konulmuştur... Bu, bana iki hususun en doğrusu gelmektedir. Çünkü Allah va’dinden dönmez. Bu yüzden istisnâyı, “*Kesintisiz bir ihsân olarak*” (Hûd, 11/108) sözüne vasletmiştir. Böylece istisnâ, ebediliğin kesintisiz olacağına delâlet etmektedir” (Ferrâ, tsz, II/28). el-Ferrâ'nın bu açıklaması, soruna kesin ve net bir çözüm getiren bir yorum değildir. Fakat *illâ mâ şâe rabbuke* ifadesinin, normal bir istisnâ olmadığı el-Ferrâ'nın açıklamasından anlaşılmaktadır.

et-Taberî, Hûd 107. Âyetindeki *illâ mâ şâe rabbuke* (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) ifadesiyle ilgili dört temel görüş zikretmiştir:

1) Bu, Allah'ın tevhîd ehlini cehenneme girdikten sonra, oradan çıkaracağına dair yaptığı bir istisnâdır.

2) Bu âyetteki istisnâ tevhîd ehli hakkındadır. Fakat bunlar şöyle dediler: *İllâ mâ şâe rabbuke* [Rabbinin dilediği müstesnâ] ifadesi, 'Rabbinin kendilerini affetmeyi dilediği ve cehenneme sokmadığı kimseler müstesnâ' demektir.

3) Bununla, cehennem ehli ve oraya giren herkes kastedilmiştir.

4) Allah, bize cennet ehli için meşîetini haber vermiş ve *kesintisiz bir ihsân olarak* (Hûd, 11/108) sözüyle bu istisnâyı bize bildirmiştir. Bu, gökler ve yerin devam ettiği kadar bir ziyadelik hakkındadır. Allah, cehennem ehli hakkındaki meşîetini bize bildirmemiştir. Buna göre, meşîetin ziyâde hakkında da, noksanlaştırma hakkında da olması câizdir.

et-Taberî, bunlardan birinci görüşü tercih ettiğini ifade etmekte ve bu tercihinin sebebini açıklamaktadır. Ona göre, Allah şirk ehlini ebedî olarak cehennemde bırakacağını va'detmiştir. Bu hususta hadisler de mevcuttur. Dolayısıyla istisnânın şirk ehli hakkında olması câiz değildir. Ayrıca günahkâr mü'minlerin cehenneme gireceğine, sonra oradan çıkacağına dair mütevatir hadisler vardır. Dolayısıyla istisnânın cehenneme girmemiş olan tevhîd ehli hakkında olması câiz değildir. et-Taberî diyor ki: Eğer onu bu hususta istisnâ yaparsak, "Fâsık cennete, mü'min de cehenneme girmez" diyen kimsenin sözünü kabul etmiş oluruz. Bu ise ilim ehlinin görüşlerine ve Resûlullâh'tan (s.a.v) gelen haberlere aykırıdır (Taberî, 2001, XII/579-583).

et-Taberî'nin, ne zikrettiği görüşler, ne de kendi açıklaması âyetteki *illâ mâ şâe rabbuke* ifadesini anlamamıza yardımcı olmamaktadır.

et-Taberî, Hûd 108. âyetindeki *illâ mâ şâe rabbuke* (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) ifadesiyle ilgili 5de temel görüş nakletmiştir:

1) Bu, onların cennete girmeden önce cehennemde kalma sürelerini istisnâdır. Onlar, bunun cehennemden çıkarılıp cennete sokulan kimseler hakkında olduğunu söylediler.

2) *İllâ mâ şâe rabbuke* (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) ifadesi, gökler ve yerin devam ettiği sürenin üzerine ziyâdedir. Çünkü orada kalış ebedîdir.

3) Arap dil âlimleri bu istisnânın şekli hakkında ihtilâf etmiştir: a) Bazıları bu hususta iki manânın bulunduğunu söylemiştir: Biricisi şudur: Bu, yapmayacağı hâlde istisnâda bulunmaktır... Diğeri de şudur: Araplar, büyük bir şeyi mislinden veya daha büyük bir şeyden istisnâ ettikleri zaman, *illâ* edatı ile *vâv*'ın manâsı aynı olur... [Bu, el-Ferrâ'dan yukarıda zikrettiğimiz görüşlerin aynısıdır.]

4) Allah'ın, ölüm ile diriliş arasında yani berzahta hesapta kalışlarını cennette ebedî olarak kalmalarından istisnâ etmiş olması mümkündür.

5) Göğlerin ve yerin devamının, Arapların bildiği "ebed" manâsında olması ve meşîeti onların devamından istisnâ etmesi mümkündür.

et-Taberî, bunlardan birinci görüşü tercih ettiğini ifade etmekte ve bu tercihinin sebebini açıklamaktadır (Taberî, 2001, XII/585-588).

İbn Kesîr'in, bu âyetlerdeki istisnâ hakkında zikrettiği 11 görüş özetle şu şekildedir:

1) Allah'ın, *fe-fi'n-nâri* (فِي النَّارِ) "ateştedirler" (Hûd, 11/106) ifadesinden istisnâdır. Sanki Allah, "Rabbinin bir kavmi bundan geri bırakmayı dilemesi müstesnâ" demiştir.

2) İstisnâ, günahkâr mü'minlerin bir müddet sonra cehennemden çıkarılmaları hakkındadır.

3) Zefîr [soluma] ve şehîq [hıçkırma]'den istisnâdır. Yani, onlar için orada zefîr [soluma] ve şehîq [hıçkırma] vardır; Rabbinin zikretmediği azâb nevilerinden dilediği dışında.

4) İbn Mes'ûd şöyle demiştir: "Onlar orada, gökler ve yer durdukça kalacaklardır", yani orada ölmeyecekler ve oradan çıkamayacaklardır. Rabbinin dilemesi müstesnâ. Rabbin dilerse, cehenneme onları yemesini ve yok etmesini emreder; onları yeniden yaratır.

5) *İllâ*, *sivâ* (سِوَى) [hariç] manâsındadır... Denilmiştir ki: Onlar orada, gökler ve yer durdukça kalacaklardır, Rabbinin dilediği ebedîlik hariç.

6) Bu, onları oradan çıkarmayı murâd etmediği hâlde, çıkarmaktan istisnâdır... Bu, "eğer Allah onları oradan çıkarmayı dileyseydi çıkarırdı; fakat orada ebedî kalacaklarını bildirdi" demektir.

7) Bu hususta me'ânî ehlinin iki görüşü vardır: a) "Onlar orada, gökler ve yer durdukça kalacaklardır" ifadesinden, kabirlerinin başında durma, hesâb için bekleme, dünyada, berzahta ve hesâb için kalış süresi istisnâ edilmiştir. b) İstisnâ, nimetlerin ve azabından artması hususunda yapılmıştır.

8) İllâ, vâv manâsındadır. Yani, Allah'ın ebediyet hususunda dilediği ziyadelik, dünyada göklerin ve yerin devam ettiği müddet kadardır.

9) Bu, *kemâ şâe rabbuke* (كَمَا شَاءَ رَبُّكَ) [Rabbinin dilediği gibi] manâsındadır.

10) Allah'ın, *illâ mâ şâe rabbuke* ifadesi, şeriatin her sözde kullanılmasını teşvik ettiği istisnâ tarzında gelmiştir.

11) Sa'îdler, şakilerdir; şakiler de sa'îdlerdir. Her iki yerde de istisnâ onlara râcidir. Bunun açıklaması şöyledir: *Mâ* [sey], *men* [kimse] anlamındadır. Allah, hem Muhammed (a.s) ümmetinden ebedî kalmak üzere cehenneme girenlerden imânları sebebiyle oradan çıkacak olan kimseleri istisnâ etti; hem de cennete girmeden önce günahları sebebiyle cehenneme giren kimselerden ebedî kalmak üzere cennete girenleri istisnâ etti... (İbn Kesîr, tsz, XI/213-217). Bu görüşlerin hiçbiri tatminkâr olmadığı gibi, onlardan çoğunun söyleyenlerin bile inanmadığı görüşler olduğu açıktır.

Bu açıklamalardan sonra söz konusu âyetlere şöyle manâ verilebilir:

Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır; Rabbin, ancak böyle dilemiştir. Şübhesiz Rabbin murâd ettiğini yapandır. (Hûd, 11/107)

Mesut olanlar ise cennettedirler. Onlar orada, gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır; Rabbin ancak böyle dilemiştir. Bu kesintisiz bir ihsândır. (Hûd, 11/108)

F. Sonuç

Arapçada genelde istisnâ, özelde de illâ edatı ile ilgili bilgilerin bazı ayetlerinin tefsirinde, Kur'ân'ı anlama açısından, yetersiz olduğu görülmektedir. Zira Kur'ân'ın nüzülünden yaklaşık iki asır sonra yazılan Arap dili kuralları ve kaideleri hakkındaki kitapların verdikleri bilgilere dayanarak Kur'ân'ı açıklamaya çalışan âlimlerin illâ edatının geçtiği âyetlerde zorlandıkları görülmektedir. Genel olarak âlimler, özellikle *illâ+meşîet*, *illâ+izn* ve *illâ+qalîl* kalıplarının geçtiği âyetlerde âdetâ çıkmaza girmişler ve söz konusu kalıpların geçtiği âyetlere tatminkâr manâlar verememişlerdir.

İncelediğimiz âyetlerde açıkça görüldüğü üzere, bazı Kur'ân âyetleriyle ilgili olarak el-Ferrâ başta olmak üzere bazı dil âlimlerinin yaptıkları açıklamalarda, illâ edatının istisnâ manâsına gelmediği görülmektedir. Yapılan açıklamalardan *illâ+meşîet* ve *illâ+izn* kalıplarının geçtiği bağlama göre olumsuzluğu te'kid ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda illâ edatının geçtiği başka âyetleri de bu doğrultuda incelemek gerekmektedir. Böylece *illâ+meşîet*, *illâ+izn* ve *illâ+qalîl* kalıplarının geçtiği âyetler doğru bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed (1905). *Tefsîru Cüz'i Amme*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif.
- Afgânî, Sa'îd (tsz.). *Min Târîhi'n-Nahv*. Dârü'l-Fikr.
- Akdağ, Hasan (tsz.). *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Kitabevi.
- Apaydın, H. Yunus (2011). Karâfî, Şehâbeddîn. *DİA*, c. XXIV, ss. 394-491. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bernards, Monique (2004). Kur'ân-ı Kerim'de İstisna (Hûd Sûresi, 116. Ayet Örneği). Çevirenler: Cüneyt Eren, Bilal Temiz, *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, c. IV, S. 3, ss. 143-150.
- Cabiri, Muhammed Abid (1997). *Arap Aklının Oluşumu*. İstanbul: İz Yayınları.
- Çetin, Nihad M. (1991). Arap. *DİA*, c. III, ss. 276-309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dâmegânî, el-Huseyn b. Muhammed (1983). *Kâmûsu'l-Kur'ân*. Tah.: Abdülaziz Seyyidu'l-Ehl. Beyrut.
- Dayf, Şevkî (tsz.). *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî: el-'Asru'l-İslâmî*. Kâhire: Dârü'l-Me'ârif.
- Durmuş, İsmail (2001). İstisnâ. *DİA*, c. XXIII, ss. 388-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Düzenli, Yaşar (2008). *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaât*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Esed, Muhammed (2002). *Kur'ân Mesajı*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Fârâbî, Ebû Nasr (1986). *Kitâbu'l-Hurûf*. Tah.: Muhsin Mehdî, Beyrut: Dârü'l-Maşrif.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (tsz.). *Me'ânî'l-Kur'ân*. Tah.: Abdüsselam Muhammed Hârûn, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Gündüzöz, Soner (2005). Arapçada Dil-Kültür İlişkisi: Arapça'nın Yapılanması ve Algılanmasındaki Etkili Öğeler. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. V, S. 2, ss. 215-229.
- Gündüzöz, Soner (1997). Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine., *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 9, ss. 283-300.
- Gündüzöz, Soner (2002). Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme (I). *Nüsha Dergisi*, Yıl: 2, S. 6, ss. 77-94.
- Hâlî, Emin (1995). *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*. Çev.: Mevlüt Güngör, İstanbul.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak (2007). *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Doha.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (tsz.). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Tah.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Kahire.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman (1987). *Nüzheti'l-A'yuni'n-Neoâzir fi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*. Beyrut.
- Jansen, J. J. (1999). *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, terc.: H. Açar, Ankara.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahman (1986). *el-İstiğnâ fi'l-İstisnâ*. Tah.: Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut.
- Kılıç, Hulusi (1999). İbn Ebû İshak. *DİA*, c. XIX, s. 435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (2006). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr (2006). *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. İstanbul: Mizan Yayınevi.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (tsz.). *en-Nüket ve'l-Uyûn*. Tah.: es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut.

- Amâyere, İsmail Ahmed; Seyyid, Abdulhamîd Mustafa (1988). *Mu'cemu'l-Edevât ve'z-Zamâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut.
- Muhtâr el-Çavs (1997). *Lugatu Kureyş*. Riyad.
- Mukâtil b. Süleymân (2006). *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Bağdat.
- Sa'id, Neffûse Zekeriyâ (1964). *Târîhu'd-Da've ilâ'l-Âmmiyye ve Âsâruhâ fi Mısır*. İskenderiyye.
- Râzî, Ebû Hâtîm (2015). *Kitâbu'z-Zîne*. Tah.: Sa'id el-Çânîmî. Beyrut.
- Râzî, Fahrüddîn (1981). *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber (1988). *el-Kitâb*. Kahire.
- Şerîf, Muhammed Hasan (1996). *Hurûfu'l-Ma'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (2001). *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Kahire.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü (1997). Halil b. Ahmed. *DİA*, c. XV, ss. 309-312, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tunç, Cihat (1992). Ca'fer b. Harb. *DİA*, c. VI, ss. 549-551. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tural, Hüseyin (2000). İsa b. Ömer es-Sekafî. *DİA*, c. XXII, s. 485. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tüccar, Zülfikar (1995). Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *DİA*, c. XII, s. 406-408. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, Hüseyin (1996). Arapça'da Mahalli Lehçelerin Yazı Dili Yerine Kullanılma Teşebbüsleri. *İlmî Araştırmalar*, S. 2, ss. 159-174.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhîm b. es-Seriyy (1988). *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*. Beyrut.
- Zerkeşî, Bedruddîn (1988). *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fikh*. Kahire.
- Zeyyât, Ahmed Hasan (tsz.). *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*. Kahire.
- Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Mezhic (2000). *Lahnu'l-Avâm*. Tah.: Ramazan Abdu'ttevvâb, Kahire.